
IJsselsteins kerkorgel ontdekt in de Bethelkerk te Urk

door L. Murk e.a.

Vernieuwingsdrang of technische gebreken moeten de oorzaak geweest zijn van het verwijderen van het kerkorgel uit de Nicolaasbasiliek in 1907 en- of was het te klein voor zo'n groot kerkgebouw. Wat de werkelijke reden was is niet duidelijk, wel is bekend dat in 1907 Arie van Kippersluis f 10.000,- ten geschenke gaf voor de aankoop van een nieuw orgel. Het oude orgel is enige tijd geleden 'herontdekt' in het vissersdorp Urk op het voormalige Zuiderzee-eiland met dezelfde naam. Door de speurzin van enkele Urkers is de oorsprong van het orgel bekend geworden. De herkomst ligt te IJsselstein waar het ruim 100 jaar dienst heeft gedaan.

Wat ging vooraf aan de komst van dit inmiddels beroemd geworden orgel? Na de reformatie in 1577 werd de RK godsdienst ook te IJsselstein verboden en vonden de samenkomsten in het geheim plaats in een 'schuilkerk'. Aanvankelijk was dit een, steeds wisselende, onbekende plaats. In de achttiende eeuw, toen de godsdienstverhoudingen beter werden is door pastoor Joh. Govers in 1780 te IJsselstein een nieuwe schuilkerk gebouwd die was gelegen tussen de Havenstraat en de Walkade, direkt onder de korenmolens 'Windotter'. Deze schuilkerk mocht van de plaatselijke overheid aan de buitenzijde niet op een kerk lijken. Binnen in het

gebouw had men redelijke mogelijkheden om er een devotievolle ruimte van te maken, als men maar niet te hard zong. Deze kans nam de vooruitstrevende pastoor met beide handen aan. Allereerst verwierf hij een monumentale preekstoel uit Antwerpen. Deze, barokke, preekstoel van een Vlaamse beeldhouwer treft men tot op vandaag nog aan in de Basiliek. Pastoor Govers streefde echter naar een compleet kerkinterieur.

Het gemis van een kerkorgel was voor hem de reden om in 1792 de Utrechtse orgelbouwer Abraham Meere verzoek te doen een kerkorgel te plaatsen. Pastoor Govers vond 4 parochianen bereid om de kosten te dragen. Abraham Meere was een vermaard vakman die rond 1800 vele belangrijke kerkorgels bouwde. Zo bouwde hij te Rotterdam het destijds grootste orgel van ons land welke bij de bombardementen van 1940 verloren is gegaan. Rond 1800 al wordt het IJsselsteinse orgel door Meere uitgebreid met twee houten registers, fluit 14 en holpijp 8 op het bovenwerk.

Als in de loop van de negentiende eeuw in Nederland de godsdienstvrijheid een feit wordt gaat de RK gemeenschap te IJsselstein plannen maken voor de bouw van een geheel nieuwe kerk. In 1887 wordt de nieuwe St Nicolaaskerk in gebruik genomen. In de uitbundig verfraaide kerk

*De schuilkerk aan de Havenstraat gezien vanaf de Walkade.
Na 1888 is dit gebouw ingericht als gereformeerde kerk.*

treffen we ook de preekstoel met de communiebank uit de oude kerk en ons 'Meereorgel'. Het verplaatsen geschiedt door de firma Gabry uit Gouda welke enkele reparaties uitvoert en twee nieuwe blaasbalgen plaatst voor een totaalbedrag van f 700,00.

Begin deze eeuw wordt het de hulp van enkele vooraanstaande en goed gesitueerde parochianen de kerk verder verfraait. Zo worden de kerk glas-in loodramen, de kruiswegstaatsie en het doopvont geschonken. Kerkmeester Arie van Kippersluis doet de grootste schenking voor een nieuw orgel. In 1907 krijgt wederom een Utrechtse orgelbouwer opdracht een orgel te plaatsen. Het is de firma Maarschalkwaard. Met de verkoop, aan orgelhandelaar Mart Vermeulen uit Woerden, sluiten we de IJsselsteinse periode af van ons 'Meereorgel'.

Het orgel te Urk

Twee inwoners van Urk, Klaas de Boer en Tjalling Ruiten, hebben onderzoek verricht naar de herkomst van het orgel

van de Urkse Bethelkerk. In deel II van 'Urkeruitgaven' uit 1982, welke geheel gewijd is aan de Bethelkerk, doen zij verslag van hun bevindingen. Dit verslag treft u, zij het iets aangepast, onderstaand aan.

Het Bethelkerkorgel

In de vorige eeuw werd de gemeentezang in de gereformeerde kerk van Urk nog niet begeleid door orgelmuziek. De koster, die een machtig stemgeluid had, was voorzanger in het gebouw met twaalfhonderd zitplaatsen. Dreigde er iets mis te gaan, dan versterkten zangers van 'Oud Hallelujah' met hun krachtige stemmen zijn begeleiding. Maar in 1898 wordt in de kerkgemeente een handtekeningactie gevoerd om te komen tot de aanschaffing van een kerkorgel. De kerkeraad gaat er dan niet op in en in datzelfde jaar wordt ook het aanbod van een gratis orgel van de hand gewezen.

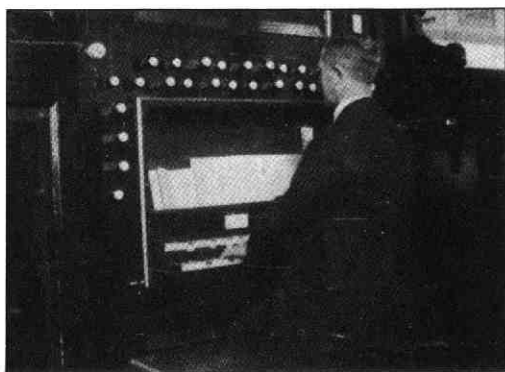
Als in 1905 de hervormde gemeente op Urk als eerste kerk een orgel krijgt heeft

De Bethelkerk te Urk, gezien vanaf de haven.

dat kennelijk invloed, want in oktober 1909 overweegt de kerkeraad van de gereformeerde gemeente of het toch niet wenselijk is ook zo'n instrument aan te schaffen. Een paar maanden later besluit men de gemeente te laten beslissen, en dat gebeurt op 28 maart 1910 ten gunste van een orgel. Een benoemde commissie gaat aan de slag en komt in contact met een leverancier van gebruikte pijporgels. De firma Mart Vermeulen te Woerden had wel wat voor Urk en er wordt snel beslist

want op de Veluwe zat ook een kandidaatklant. Het plaatsen zou geen eenvoudige zaak worden. De zg. 'bewaarschool' (kleuterschool en vergaderruimte – red.) moest verhoogd en verbouwd worden en voorzien van een orgelgalerij. De meesterknechts van Vermeulen: Wisse, Apeldoorn en Bouman plaatsen het orgel en in 1911, 75 jaar na de afscheiding van de hervormde kerk, vindt de ingebruikname plaats. Er zijn dan twee organisten benoemd en

Organist van Doorn achter het pas geïnstalleerde orgel in 1911.

later komen daar nog twee bij. Wanneer de hervormde gemeente eens zonder organist zit nemen ze ook daar de dienst waar.

Zeker tien jaar lang wordt het orgel jaarlijks door leverancier Vermeulen gestemd en tot 1925 zorgen 'orgeltrappers' voor de nodige lucht. De firma Bernard Koch uit Apeldoorn levert dan een elektrische windmachine waarmee het 'met voeten treden' van de magazijnbalken is afgelopen. Voor onderhoud heeft men weinig aandacht en geld over en mede door de hoge vochtigheidsgraad in het grote gebouw boet het orgel in aan kwaliteit. Als in 1943 de 'Gereformeerde Organisten Vereniging' (GOV) om advies wordt gevraagd komt het, na hun rapportage, tot een restauratieopdracht aan de firma J. de Koff en Zn. te Utrecht. Door de oorlogsomstandigheden is dit echter niet doorgegaan.

In 1950 slaan de organisten alarm over de staat van het orgel en opnieuw stelt de GOV een onderzoek in en komt met een rapport. Uiteindelijk wordt een restauratie opgedragen aan orgelbouwer J.C. Sanders uit Utrecht. De restauratie behelsde:

- schoonmaken van het pijpenwerk
- herstel van de windladen
- herstel van de tractuur
- herstel van het regeerwerk
- vervangen van de oude registerknoppen

- vernieuwen van het pedaalklavier
- vervangen van de Aeoline 8', een strijkende stem van het bovenwerk, voor een Nassard 3'.

Samen met de restauratie wordt het gehele kerkgebouw opgeknapt. Hierbij heeft de imitatie-eikenachtige tint van de orgelkast een okerbruine kleur gekregen. Ondanks jaarlijkse stemmingen verslechtert de toestand van het orgel, vooral door de vochtigheidsgraad, weer snel. In de wintermaanden is het dan nauwelijks bespeelbaar en een nieuw rapport van de GOV in 1968 komt er op neer dat maar beter een nieuw instrument aangeschaft kan worden. Immers, bij het orgel is geen sprake meer van klankmenging door de te diepe orgelkast. De dispositie laat veel te wensen over en het pijpenwerk is dan van slechte kwaliteit. Dat was te dun van wand en telde vele beschadigingen, sprak slecht aan en had een ongelijk toonkarakter. En... omdat het orgel te hoog stond zou het verplaatst moeten worden naar de achterzijde van de kerk!

Een moeilijk dilemma voor de kerkeraad, welke zich zelfs boog over een offerte, door orgelbouwer Van den Berg en Wendt, voor een nieuw orgel van 25 stemmen dat bijna f 100.000,- moest gaan kosten. De GOV drong aan op een beslissing: nieuwbouw of restauratie. De kerkeraad besluit dan het orgel te restaureren.

Eind 1969 begint het werk, aangenomen door firma Pels en van Leeuwen uit Waardenburg. Deze ingrijpende restauratie omvatte:

- gehele demontage en montage van het orgel
- restauratie van de laden
- vernieuwing van nagenoeg het hele mechanisme
- herstel van het pijpenwerk welke opnieuw is geïntoneerd
- vervanging van de houten bazuin 16' van het pedaal door een koperen (30 pijpen)
- aanbrengen van nieuwe handklavieren en een voetpedaal

De gebruikte moderne materialen zijn bestand tegen een relatief hoge vochtigheidsgraad en wisselende temperaturen.

Met een bespeling door organist Jan Bonefaas is het orgel op biddag 1970 weer ingebruik genomen. De restauratie kostte ongeveer f 80.000,- waarmee de kerk het oude instrument behield met zijn mooie eigen klank welke niet op dat moment in een nieuw orgel terug te vinden zou zijn. Vooral omdat nieuwe orgels in die jaren gebouwd werden met een vrij scherpe klank, georiënteerd op het klankideaal van de barok.

Herkomst van het orgel

Langzaam groeide de interesse naar de herkomst van het orgel. Dit was altijd een mysterie gebleven zij het dat het vermoeden bestond dat het orgel afkomstig kon zijn uit een oude RK kerk. Als jongens zijnde verrichten onze beide onderzoekers in de zestiger jaren al speurwerk naar de herkomst. Contacten worden gezocht met oudere plaatsgenoten, de GOV en met de orgelhistorici dr. M. A. Vente en mr. A. Bouwman. Laatsgenoemde zag in het orgelfront 'Meere trekken' en meende dat het rond 1825 gebouwd kon zijn.

Het duurt tot 1981 voor een echte kans ontstaat op een grondig onderzoek. Voor de grote, ingrijpende, renovatie van het kerkgebouw moest het orgel veiligheidshalve geheel worden gededemonteerd. De ongeveer 1500 pijpen en pijpjes worden op een zolder te Urk opgeslagen. Eind 1981 wordt het weer opgebouwd door de heren Molenaar en Poldervaart van het orgelbedrijf Pels en van Leeuwen. Samen met de beide mannen wordt een antwoord gezocht op de vragen van het verleden. Theorieën en hypothesen worden opgesteld en weer verworpen maar toch wordt het volgende ontdekt.

- uit de laden blijkt dat de prestant 8' vroeger dubbelkorig is geweest en dat de mixtuur tertskoren heeft bevat
- de cornet 5 st. (verhoogd op bank) heeft

- eertijds op de lade gestaan en was van een andere samenstelling: het kan een carillon of een 4 st geweest zijn
- op het pijpwerk G-2 van prestant 8', groot Cis
- van octaaf 2' en groot D van mixtuur worden inscripties aangetroffen, te weten het woord *IJsselstein*

Het laatste is een belangrijk aanknopingspunt. Na onderzoek van het vroegere orgelbestand in IJsselstein kunnen onze onderzoekers de eerste konklusies trekken.

'In de 18e eeuw belegden de rooms-katholieken hun diensten in een zg. Schuilkerk. Omstreeks 1780 werd een tweede schuilkerk in gebruik genomen. De toenmalige pastoor beijverde zich zeer dit gebouw te verfraaien. Zo werd een preekstoel uit de stad Gent aangevoerd en ook een mooi altaarstuk. En in 1792 bouwde de toen nog vrij jonge Abraham Meere voor die kerk een orgel. Meere leefde van 1761 tot 1841 en vestigde zich in 1779 als orgelmaker in Utrecht. Hij werd een vermaard vakman, die vooral in de eerste helft van de vorige eeuw vele en belangrijke orgels bouwde en in zijn tijd zeker tot de bekendste en beste orgelbouwers behoorde. Meere bouwde het destijds grootste orgel van Nederland in Rotterdam (verloren gegaan in 1940) en in de hervormde kerk van Maarssen een orgel dat qua front een treffende gelijkenis vertoont met ons Bethelkerkorgel, maar dit terzijde. Omstreeks 1800 breidde Meere het orgel in IJsselstein uit met twee houten registers (fluit 4 en holpijp 8' op het bovenwerk). Dan wordt in 1887 dit orgel overgebracht naar de grote nieuwe basiliek in IJsselstein door de firma Gabry uit Gouda. Daarbij worden twee nieuwe blaasbalgen geplaatst en de nodige reparaties uitgevoerd voor de som van 700 gulden. Het orgel blijft dan in gebruik tot 1907. Dan is er een vernieuwingsgedrang en men wil een groter orgel. De Utrechtse orgelbouwer Maarschalkewaard krijgt daartoe de opdracht. Het kost bijna 10.000 gulden en wordt in december 1908 in gebruik genomen. Het oude orgel wordt verkocht

Vooraanzicht van het orgel, 1982.

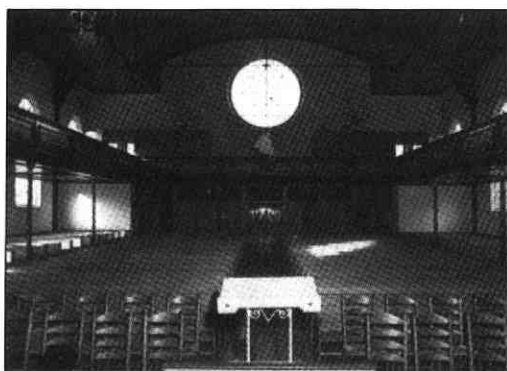
aan een orgelhandelaar. En dat is dan (ongetwijfeld) de op 12 km van IJsselstein gevestigde firma Mart Vermeulen. Die had enige faam en vakkundig personeel. Hij plaatste o. m. in Scherpenisse een tweedehands orgel en breidde dat uit in 1907. In Woerden breidde hij het orgel van de hervormde kerk uit met een derde klavier van acht stemmen, en het is nu vrijwel zeker dat hij voor Urk het oude Meere-orgel van IJsselstein uitbreidde met materiaal van Laukuff (Duitsland) tot de dispositie die het orgel bij plaatsing in de Bethelkerk in 1910 had. Bij vergelijking van de oude Meere-dispositie en die van 1910 kunt u zien welke registers het betrof. *)

*) zie pag. 24 en 25 van Urker Uitgaven deel 2, 1982

De dispositie van het orgel na uitbreiding in 1982

Hoofdwerk:	Bovenwerk:	Pedaal:
*Bourdon 16'	*Prestant 8'	Subbas 16'
*Prestant 8'	Holpijp 8'	Open bas 8'
*Holpijp 8'	Viola 8'	Roerquint 6'
*Quintadeen 8'	Celeste 8'	Octaaf 4'
Fl. Harmon. 8'	*Gemshoorn 4'	Bazuin 16'*
*Octaaf 4'	Fluit 4'	
*Roerfluit 4' ¹	Nasard 4' ³	
*Quintfluit 3' ²	*Woudfluit 2'	
*Octaaf 2'	Sesquialter 3 st. ⁴	
*Mixtuur 3-6 st.	Vox Humana 8'	
Cornet 5 st. (din) ⁵	Tremulant	
*Flageolet 1'		
Trompet 8'		
Fagot 16' ⁴		

1. in vorige disposities werd ten onrechte Fluit 4' vermeld
2. in vorige disposities werd ten onrechte Quint 3' vermeld
3. in 1951 kwam Nasard 3' in de plaats van Aeoline 8'

Interieur van de Bethelkerk, 1982.

4. uitbreidingen in 1982
5. oorspronkelijk Cornet 4 st.; Cornet 5 st is van 1911

De registers van Meere van 1792 zijn door een sterretje aangegeven.

Nawoord

Een stukje IJsselsteins erfgoed is in het land teruggevonden. Een instrument wat eens gewogen en te licht werd bevonden luistert nu de eredienst op in een kerkgebouw met maar liefst 1200 zitplaatsen. Zoals de geschiedenis hier verhaalt heeft het Meereorgel een bewogen leven achter de rug waaraan door de goede zorgen van de gereformeerde kerkgemeente te Urk voorlopig geen einde lijkt te zijn gekomen. Dankzij het spuurwerk van onze Urkse onderzoekers is de herkomst van het orgel achterhaald. Een herkomst die ligt te IJsselstein alwaar het orgel in vroeger tijd een bijdrage heeft geleverd aan de uiterlijke vorm van de hoogmis. Dat het orgel nu de eredienst van de gereformeerde kerk te Urk begeleid bewijst eens te meer dat overeenkomsten in geloofsbelevens niet in de laatste plaats door de muziek tot stand komen.